

Білінгвізм: до аналізу категоріального апарату.

Розглядаються особливості формування категорії білінгвізму, пропонується аналіз сучасних підходів до розуміння феномену двомовності/багатомовності, індивідуального та масового (соціального), активного та пасивного, чистого та субординативного білінгвізму.

Ключові слова: мова, білінгвізм, багатомовність

Розвиток та функціонування соціального середовища вповні залежить від розвитку та функціонування середовища мовного [1,с.75], тому перед науковцями постало завдання всебічного аналізу мовної ситуації, як в історичному минулому так і сучасної. Аналізу феномену білінгвізму потребують особливості етномовного розвитку України, непевність мовної політики, відсутність чіткого уявлення про феномен двомовності, його особливості, якісні та кількісні характеристики.

У радянській соціолінгвістиці і в цілому у лінгвістичній літературі питання двомовності/багатомовності довгий час було сполітизованим. Функціонування в СРСР російської мови як державної дозволило вченим говорити про можливість існування двох рідних мов (В. Аврорін).

Висвітлення проблем білінгвізму було підпорядковано політичній меті виправдання процесів русифікації України. Проблема двомовності в Україні визначалась як справедливо вирішена і гармонійна (І. Білодід). Факт масового використання українцями російської мови у функції головного засобу спілкування трактувався як позитивне явище, російська мова білінгвів визначалась як друга рідна мова.

Були заборонені усі інші теорії походження української мови, крім спільного походження трьох східнослов'янських мов з єдиного джерела –

давньоруської мови (О. Шахматов). У термінології була запроваджена обов'язковість спільних з російською мовою моделей творення (І. Білодід).

Натомість, за кордоном надзвичайно активно досліджується феномен двомовності/багатомовності мовознавцями, соціо- та психолінгвістами, зокрема американський мовознавець У. Вайнрайх заклав підвалини теорії двомовності, розглядав процеси взаємодії мов, досліджував соціальне та культурне середовище мовної взаємодії, запропонував методику дослідження мовних контактів. Лінгвісти О. Есперсен, А. Мейє приділили увагу практичним аспектам ареального взаємовпливу мов, М. Юсселер запропонував класифікацію мовної варіативності залежно від рівня мовної компетенції індивідуума, до аналізу функціональних особливостей двомовності долучились Й. Фішман, А. Фергюсон, Р. Якобсон.

Доклали зусиль до вивчення соціальних та психологічних підвалин формування білінгвізму російські науковці В. Виноградов, Р. Потапова, В. Потапов, Н. Мечковська, В. Михальченко, Л. Нікольський, грузинський дослідник Н. Імедадзе та інші.

Останнім часом активно досліджують теоретичні та практичні аспекти мовного розвитку, мовної ситуації та взаємодії мов вітчизняні дослідники Л. Антошкіна, Є. Борінштейн, В. Демченко, А. Кавалеров, Г. Красовська, Т. Кузнецова, Л. Масенко, Ю. Саплин, П. Сигеда, О. Сухомлинов, О. Шинкаренко, Н. Шумарова, О. Чередниченко.

Загальноприйняте визначення двомовності або білінгвізму (від лат. *bi* «два» і *lingua* «мова»), дав американський лінгвіст У. Вайнрайх. Двомовністю він називає практику поперемінного використання двох мов, а тих, хто нею користується, визначає як двомовних осіб [2,с.22]. Таке надзвичайно широке розуміння білінгвізму підтримує Д. Едвардс, визначаючи білінгвом кожного вже тому, що немає в світі людей, які не знають якихось іноземних слів [3,с.55]. Ф. Грожан схиляється визнавати білінгвами людей, що використовують дві або більше мови в повсякденному житті [4].

Відповідно до загально визнаного в лінгвістиці положення (В. Виноградов), засвоєння мови відбувається залежно від соціо- та психолінгвістичних факторів, таких, як набуття мови дитиною та вивчення мови дорослим. Перший фактор пов'язаний з формуванням первинної мовної компетенції, тобто розвитком від «відсутності мови до монолінгвізму». Другий фактор відкриває зв'язок з формуванням нової (вторинної) мовної компетенції на підставі вже набутої первинної, тобто рухом «монолінгвізм – білінгвізм» [5,с. 289].

В одномовному середовищі люди рідко звертають увагу на мовні проблеми, проте ситуація кардинально змінюється, коли особа перебуває в ситуації, де співрозмовники спілкуються різними мовами. За багатомовності завжди взаємодіють дві природні для кожної особи, але протилежні потреби. В. Алпатов називає їх «потребою ідентичності» та «потребою взаєморозуміння». Потреба ідентичності полягає в намаганні за будь-яких обставин користуватися «своєю» мовою, опанованою в перші роки життя. Потреба взаєморозуміння полягає в тому, що кожен з учасників будь-якої ситуації спілкування бажає без перешкод спілкуватися зі своїми співрозмовниками. Тільки за умови взаєморозуміння комунікація буває вдалою [6,с.10– 11].

І західні дослідники різних часів та напрямків (В. Матезіус, Л. Блумфілд, У. Вайнрайх, Х. Путнам) і російські (В. Михальченко, О. Ахманова, Т. Кузнєцова, О. Мітрофанова) і сучасні вітчизняні (Л. Антошкіна, Г. Красовська, Л. Масенко, П. Сигеда, О. Сухомлинов, Н. Шумарова) – сходяться на думці, що для окремої особи та суспільства загалом комфортніше спілкуватися однією мовою, яка опановується першою, визначають її «рідною мовою», «основною» чи «функціонально першою» в двомовному/багатомовному середовищі [7,с.45].

Поняття «рідної» материнської мови наповнене чітким соціальним змістом. Не завжди, але в більшості випадків материнська мова – це мова свого етносу, своєї культури. Користування «чужою» мовою пов'язане з відчуттям

етнічної, культурної та й соціальної неповноцінності. Звісно, можливе існування компенсуючого фактору – відчуття особливого престижу «чужої» мови [6,с.11].

Н. Шумарова, звертаючи увагу на пропозицію російського дослідника О. Шахнаровича розрізняти поняття «потенційно рідна мова» і «актуально рідна мова» в ситуації білінгвізму, коли мови індивіда та етносу не збігаються, зазначає, що тут знову відроджується, хоча й у прихованому вигляді, ідея двох рідних мов. Видається, що суть розбіжності мови індивіда і соціуму (етносу), зміни/змін мови під впливом об'єктивних чи суб'єктивних обставин краще передавати за допомогою понять функціонально першої та функціонально другої мови, використовуваних стосовно індивіда.

Суб'єкт передачі мови може виступати в кількох іпостасях – мати, сім'я, соціум, етнос. В одномовних середовищах ці компоненти взаємодіють в одному річищі, і визначення рідної мови не викликає труднощів, а вже принаймні в двомовному виникають суперечності між мовою матері та сім'ї, матері й етносу, сім'ї й етносу. Ця суперечність актуалізується у випадках самоідентифікації, коли виникають розбіжності між уявленнями людини про рідну мову і свою національність. Вибір демонструє бажання підкреслити зв'язок особистості саме з конкретним національним угрупованням. Він базується на різнотипних критеріях ідентифікації, серед яких, крім мовного, що може відходити для особистості на другий план, виступають інші – політичні, територіальні, внутрішньосімейні, етичні, естетичні тощо.

Невідповідність між обраною національністю й рідною мовою особистості відображає різноманітність типів національно-мовної ідентифікації та комунікації і зумовлює необхідність введення вже згаданого поняття «функціонально перша мова». Функціонально першою є мова, якою людина користується у більшості комунікативних ситуацій, якою вона частіше в певний період думає, задовольняє власні культурно-інформаційні потреби, і яка є засобом її акомодатії в різних сферах життєдіяльності суспільства. Функціонально першу мову здебільшого диктує соціум, мовне упорядкування з

боку державно-адміністративних закладів, соціокультурні норми середовища, мовленнєвий колектив тощо. На якомусь етапі функціонально перша мова може й не бути мовою, яку людина знає найкраще, але вона завжди є мовою пристосування, ціннісної орієнтації, вираженої у намаганнях стати рівноправним членом соціуму. Найчастіше це буває мова з великою демографічною потужністю, мова з більшою кількістю функцій або така, що вважається більш престижною в суспільстві [8,с.30–33].

Поряд з динамічною моделлю білінгвізму двомовність як подвійна одномовність активно аналізується західною психолінгвістикою [9,с.7]. Вітчизняні дослідники Є. Борінштейн та А. Кавалеров звертають увагу на *продуктивний* та *рецептивний* типи двомовності [1,с.75]. Як правило, двомовність продуктивна, тобто білінгв є здатним активно використовувати другу мову, це активна мовна поведінка. Особливий випадок двомовності являє собою пасивний (рецептивний) білінгвізм – таке володіння другою мовою, коли індивід її розуміє, але сам текстів на ній практично не продукує.

Для «двостороннього» пасивного білінгвізму, коли кожен з комунікантів користується своєю мовою, але розуміє мову іншого, іноді використовується термін *дуалінгвізм* (англ. *dual-lingualism*). Таке явище зустрічається на межах розповсюдження різних (як правило, споріднених) мов.

Одним із видів білінгвізму є так званий асиметричний білінгвізм, за якого в тій чи іншій соціальній групі відсутня пропорційна, гармонійна відповідність між продукційною (активною) та рецептивною (пасивною) компетенцією [7,с.118].

Залежно від рівня володіння обома мовами Н. Мечковська виділяє *симетричну* (індивід володіє обома мовами) чи *асиметричну* (однією мовою людина володіє краще) індивідуальну двомовність [10,с.171]. Але ще французький лінгвіст А. Мейє відзначав, що при двомовності не можна досягнути однакового рівня знань двох мов. Більшість дослідників білінгвізму, в тім числі й український учений Ю. Жлуктенко, вважають, що у переважній

більшості ситуацій дві мови, якими володіє білінгв, перебувають у неоднаковому становищі [11,с.7].

А. Загнітко, як і російські дослідники В.Беліков та Л. Крисін, визначає три основні типи індивідуального білінгвізму: координативний, субординативний та змішаний [12,с.178–188]. За *координативного* (чистого) білінгвізму дві мови цілком автономні, кожній властивий власний набір понять, граматичні категорії двох мов також незалежні. За *субординативного* білінгвізму мовці сприймають другу мову через призму рідної: поняття співвідносяться з лексичними одиницями рідної мови, а останні – з одиницями другої мови. *Змішаний* білінгвізм в ідеалі передбачає єдиний механізм аналізу і синтезу мовлення, а співіснуючі мови розрізняються лише на рівні поверхневих структур [13,с.56–57]. За автономної двомовності білінгв використовує мовні засоби лише відповідної мови, за змішаної – мова, яку індивід знає гірше будується з використанням засобів першої (основної) мови [10,с.171–173].

О. Чердніченко значно розширює розуміння феномену білінгвізму, в запропонованих ним класифікаціях (за якісними та кількісними ознаками) двомовність/багатомовність розглядається за ступенем поширення, ціннісною орієнтацією, рівнем розмежування мовних систем, характером комунікативного включення. За ступенем поширення розрізняються *індивідуальна* та *колективна (масова)* двомовність.

За ціннісною орієнтацією двомовність може бути *горизонтальною* (коли мови оцінюються однаково) та *вертикальною* (коли одній мові віддається перевага на шкалі цінностей стосовно іншої).

За рівнем розмежування мовних систем, що перебувають у контакті, виділяється вже згадувані *координативна* (чиста) та *субординативна* (змішана) двомовність. За характером комунікативного включення спостерігається *активна* та *пасивна* двомовність [14,с.67].

Неперекладний тип білінгвізму, – вважає Н. Шумарова, – є найбільш оптимальним для особистості, але він потребує великої працездатності і стимулюється заглибленням у те мовне середовище, мова якого вивчається. Він

є виявом того, що людина починає думати тією мовою, до оволодіння якою прагнула під час навчання. Сказане стосується чистого, або координативного, білінгвізму.

У реального білінгва одному поняттю відповідають скоріше вже дві форми, якими він користується залежно від обраного коду. Але оскільки міцність зв'язків в обох випадках здебільшого є різною, то тип мовної компетенції у сфері другої мови умовно можна назвати перекладним, коли пошук зв'язку між позамовною реалією та її мовним еквівалентом йде через слово функціонально першої (або найбільш активно уживаної) мови [8,с.22–23,43].

На «підводні рифи» близькоспорідненої двомовності звертає увагу російська дослідниця Н. Мечковська, зазначаючи, що за таких ситуацій індивід доволі легко, «природньо» та в досить повному обсязі засвоює нерідну мову. Проте така легкість має зворотній бік – широку інтерференцію двох мовних систем. Інтерференція, як наслідок багатокультурності, виникає в тих випадках, коли двомовний індивід ототожнює фонему вторинної системи з фонемою первинної, застосовуючи правила останньої [15,с.163]. На надіндивідуальному рівні масова інтерференція призводить до утворення суржику – стихійно русифікованого варіанту національної мови [10,с.107–108].

Аналізуючи згадані вище особливості білінгвізму В. Демченко доповнює класифікації двомовності: за ступенем володіння мовами (у плані відповідності до літературної норми) розрізняючи *нормативний* білінгвізм, коли мовець дотримується норми в обох мовах; *ненормативний*, коли функціонально друга мова реалізується з порушеннями.

За характером використання мов – компонентів білінгвізму – визначаються етимологічно прозорі терміни *цільовий* та *побутовий*, або поряд із *частковим* фіксується факт *відносного* володіння функціонально другою мовою чи вміння користуватись нею лише в окремих сферах спілкування. Іншими словами, ступінь володіння та використання другої мови визначає мовну компетенцію (*потенційну* двомовність, неактивне спілкування другою

мовою) та *реальну* двомовність (коли друга мова активно використовується в процесі комунікації).

Існує також розподіл за кількісними характеристиками, в межах якого визначається *індивідуальний, масовий, регіональний, національний* різновиди білінгвізму (можна продовжувати цей ряд ушир і вглиб). У такому плані, коли двомовність притаманна всім соціально-етнічним групам, вона є *повною* або *суцільною*, а коли дві мови використовуються окремими групами мовців, мова йде про *частковий* або *груповий* різновид.

Всі перераховані вище типи білінгвізму як явища мовної ситуації спостерігаються в різноманітних умовах контактування двох мов і фіксуються серед інших чинників утворення конкретної досліджуваної мовної ситуації.

В. Демченко цю диференціацію спрощує, розрізняючи *активний* та *пасивний* різновиди, де ознаками першого є чітке розрізнення мовних кодів, ситуативне перемикання, наявність явища інтерференції та активний процес запозичення іншомовних слів.

Отже, білінгвістична взаємодія може бути *функціональною* (передбачає наявність певних особливостей функціонування двох мов у процесі комунікації, що призводить у свою чергу до виокремлення мовної ситуації як складової соціальної політики) та *структурною* (передбачає процес взаємного впливу внутрішніх структур мов – компонентів білінгвізму) [16,с.14–15].

Як зазначають М. Сігуан та У. Маккі, неможливо дослідити двомовність індивіда без врахування двомовного суспільства. З одного боку, двомовне суспільство – це суспільство, в якому двомовною є значна частина його представників, що складають фундамент такого суспільства, а двомовне суспільство – результат збільшення чисельності двомовних.

З іншого боку, людина стає двомовною не через випадок чи примху, а тому, що спілкується з людьми, які розмовляють іншою мовою в родині чи різних соціальних сферах. У цьому сенсі фундаментальним є використання в певному соціальному середовищі різних мов, таким чином, поєднуючи індивідуальний та соціальний контексти. На важливість соціальної взаємодії

мов у процесі формування білінгвізму також звертав увагу Л. Нікольський [17,с.89].

Соціальним або колективним білінгвізмом називають використання в суспільстві, групі або соціальному інституті як засобу спілкування двох мов. Наявність двох мов в одному й тому ж соціальному контексті визначає наявність двомовних осіб, хоча соціальна двомовність не залежить ні від кількості двомовних, ні від інтенсивності білінгвізму [18,с.30–31]. Такого ж розуміння масової двомовності дотримується вітчизняний дослідник А. Загнітко [12,с.187].

Якщо мови двомовного суспільства мають однаковий статус в офіційній, культурній та сімейній сферах, то така масова двомовність визначається як *горизонтальна*, якщо ж статус офіційної має лише одна мова – така масова двомовність називається *діагональною*. Х. Бірдсмор називає *діагональним* білінгвізмом використання діалекту чи нестандартної мови разом з генетично неспорідненою стандартною мовою [19,с.5]. Диглосію інколи відносять до третього типу – *вертикальної* двомовності, однак це стосується діалектів однієї мови а не різних мов [20,с.84].

В певних регіонах доби середньовіччя утворювалися ситуації *функціональної* двомовності, за якої мови розподілялись наступним чином: в церковній сфері, освіті, книжково-писемній культурі використовувалась загальна для певного культурно-релігійного світу надетнічна мова (яка розглядалася перш за все як мова Писання), в повсякденному спілкуванні використовувались місцеві народні мови та діалекти.

Функціональна чи культурна двомовність протиставляється двомовності *етнічній*. В ситуації етнічної двомовності використання в одному соціумі двох мов пов'язане з контактом двох народів, коли обидві мови використовуються одним народом: перша – це етнічна мова народу, друга – надетнічна, що використовується за особливих випадків спілкування чи виконує специфічні функції [10,с.76].

Масовий, або тотальний, білінгвізм – зазначає Л. Масенко – явище, принципово відмінне від індивідуальної двомовності. Його спричиняє, як правило, колоніальна залежність країни. У підневільних умовах залежна мовна спільнота змушена вивчити, крім рідної, ще одну мову і використовувати її для спілкування у визначених обставинах. Якщо друга мова поступово переймає всі функції рідної, виникає небезпека зникнення рідної мови і перетворення двомовців на одномовців [11,с.8].

Отже, лінгвістами, психо- та соціолінгвістами достатньо всебічно проаналізовано вікові, соціальні, демографічні, психологічні сторони явища білінгвізму, проте потребує додаткових досліджень політичний аспект формування двомовності.

Панасюк Л.В. Билингвизм: к анализу понятийно-категориального аппарата.

Рассматриваются особенности формирования категории билингвизма, предлагается анализ современных подходов к пониманию феномена двуязычия/многоязычия, индивидуального и массового (социального), активного и пассивного, чистого и субординативного двуязычия.

Ключевые слова: язык, билингвизм, полилингвизм

Panasiuk Leonid Definition of bilingualism.

The author of the article analyses the phenomenon bilingualism, the functioning of the two and more languages in country and society. The author pay attention to individual and societal, active and passive, coordinate and subordinate bilingualism.

Key words: language, bilingualism, multilingualism

Список використаних джерел

1. Борінштейн Є.Р., Кавалеров А.А. Особистість: її мовні ціннісні орієнтації: Монографія / Є.Р. Борінштейн, А.А. Кавалеров. – Одеса: Астропринт, 2001. – 168 с.
2. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / У. Вайнрайх. – К., 1979. – 264 с.
3. Edwards J. Multilingualism / John R. Edwards. – New York: Routledge, 1994 – 256 p.
4. F. Grosjean Individual bilingualism // The Encyclopedia of Language and Linguistics. Oxford: Pergamon Press, 1994. And in Spolsky, B. (Ed.). Concise Encyclopedia of Educational Linguistics. Oxford: Elsevier, 1999. // www.loveandculture.net/file_download/11
5. Потапова Р.К., Потапов В.В. Язык, речь, личность / Р.К. Потапова, В.В. Потапов. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 496 с.
6. Алпатов В.М. 150 языков и политика. 1917 – 1997. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства / В.М. Алпатов. – М.: Институт востоковедения РАН, 1997. – 192 с.
7. Антошкіна Л.І., Красовська Г.М., Сигеда П.І., Сухомлинов О.М. Соціолінгвістика: Навчальний посібник / Л.І. Антошкіна, Г.М. Красовська, П.І. Сигеда, О.М. Сухомлинов. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 355 с.
8. Шумарова Н.П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: Монографія. / Н.П. Шумарова. – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 2000. – 283 с.
9. Herdina Ph. A Dynamic Model of Multilingualism: Perspectives of Change in Psycholinguistics / Philip Herdina and Ulrike Jessner. – Clevedon: Multilingual Matters, 2002. – 182 p.
10. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев / Н.Б. Мечковская. – 2-е изд., испр. – М: Аспект Пресс, 1996. – 207 с.

11. Масенко Л.Т. Мова і політика. / Л.Т. Масенко. – К.: Соняшник, 1999. – 100 с.
12. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія / А.П. Загнітко. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 219 с.
13. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолінгвістика: Учебник для вузов / В.И. Беликов, Л.П. Крысин. – М: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 439 с.
14. Чередниченко О. Багатомовність і концептуальна картина світу / О. Чередниченко. // Українознавство. – 2002. – Ч. 3. – С. 64–67.
15. Белл Р. Социолінгвістика. Цели, методы и проблемы / Р. Белл. – М., 1980. – 318 с.
16. Демченко В. Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України: Монографія. / В. Демченко. – Херсон: АЙЛАНТ, 2001. – 210 с.
17. Никольский Л.Б. Синхронная социолінгвістика: Теория и проблемы / Л.Б. Никольский. – М.: Наука, 1976. – 168 с.
18. Сигуан М., Макки У. Образование и двуязычие: пер. с фр. / М. Сигуан, У. Макки. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.
19. Beardsmore H. Bilingualism: basic principles / H. Beardsmore – Clevedon: Multilingual Matters, 1986. – 205 p.
20. Societal bilingualism // The linguistics encyclopedia / Edited by Kirsten Malmkjær – London and New York: Routledge, 1995 – 575 p.